

HOLLÓNÉ KACSÓ ERZSÉBET–DEMETER ANDRÁS

A RENDSZERVÁLTOZÁS NÉHÁNY PROBLÉMÁJA A MAGYAR AGRÁRGAZDASÁGBAN

RÉSUMÉ: (*Some problems of the system-change in the Hungarian agricultural sphere.*) Changes in the proprietary structure of agriculture and the "naming" of property are at present regulated by law.

Can cooperatives and large organisations be dissolved but still integrate -- in various ways -- smaller economic units? Is there cause for integration in the agricultural field in the future? According to the authors, to be able to answer these questions we have to take into consideration the fact that the proprietary structure, technological basis and mode production form a system in which they help determine each other's functions. Therefore in all probability, the present organisational forms won't be discarded but changed internally and set on, new footing. The survey clarifies the fact that the newly organised agricultural sector can only be thought of as an integrated system, but regarding it's intentions, organisation and strength, the contact lines will be different.

Bevezetés

Az agrárrendszer változása – kontra agrár rendszerváltozás

Az elmúlt negyven évben a magyar nemzetgazdaság agrárszférája sajátos növekedési-fejlődési utat járt be. A végbement változások egyedülállóak nemzetgazdaságunk többi ágazatához viszonyítva, de a kelet-európai országok (ill. általában a nem piacgazdaságok) agrárágazatával összevetve is. A magyar agrárágazatban történtek legkorábban kísérletek a közös vagyon oszthatatlansága következtében elgyengült tulajdonosi szemlélet éleszt(ge)tésére. Kezdetben a háztáji gazdaság, majd a kistermelés egyéb változatai többé-kevésbé az érdekeltség erősítését célozták. Változatos termelési-gazdálkodási méretek, differenciált tevékenységi körök és ezeknek megfelelően sokrétű kapcsolatok

alakultak ki a gazdaságilag kisebb-nagyobb mértékben elkülönült szervezetek között. Számos negatívuma ellenére az adott körülmények között működőképes agrárrendszer alakult ki. A 80-as évekre kiépült a tulajdonosi szempontból elkülönült nagyszervezetek, valamint a nagy- és a tulajdont illetően az ezekhez kapcsolódó kisservezetek integrált rendszere. Ezt az integrálódási folyamatot a gazdaságossági, illetve a nagyobb jövedelemtermelési, -- szerzési szempontok vezérelték, de vitathatatlanul szerepet játszottak benne gazdasági és jogi kényszerek. Ez a tökéletesnek ugyan semmiképp sem nevezhető integrált agrárrendszer mindenesetre életképes (bár nem fejlődőképes!) maradt még akkor is, amikor a gazdaság egyéb szférái már működésképtelenné váltak.

Ahhoz, hogy nemzetgazdasági teljesítményünk "mélyrepülését" megállítsuk, a gazdálkodási rendszerünk gyökeres megváltoztatására van szükség. "A gazdálkodási rendszer átalakítása szempontjából különös jelentősége van a tulajdonosi szerkezetnek, a műszaki technikai bázisnak és a termelési kultúrának. Ezek úgy alkotnak rendszert, hogy viszonylagos önállóságuk mellett egymás működését is meghatározzák."¹

A mezőgazdaság tulajdonosi szerkezetének megváltozása, a valódi tulajdonosok megkeresése, a tulajdon "nevesítése" most már jogilag szabályozottan folyamatban van. Megszűntek-e illetve megszüntethetők-e a kisebb gazdálkodó egységeket valamilyen módon integráló szövetkezetek, nagyobb szervezetek? Van-e létjogosultsága az integrációnak a jövő agrárszférájában?

Ezekre a kérdésekre igyekszünk a következőkben választ adni. Érveinkhez a múltban bekövetkezett tendenciákból levonható következtetések adják az alapot. Az integráció múltbeli folyamatainak megértéséhez röviden bemutatjuk a korábbi kistermelői formák gazdagságát, azok eltérő értelmezését, valamint azt, hogy mi motiválta a nagyszervezetekhez kötődő kistermelői formák létrejöttét a gazdasági szereplők szemszögéből? Mitől függött a nagy- és kisservezetek közötti kapcsolatok szorossága? Milyen jellegű kapcsolatok tekinthetők a mi megítélésünk szerint integrációnak? Ezt követően bemutatjuk szemantikusan a korábbi agrárrendszer fő integrációs kapcsolódásait.

Kistermelés -- családi gazdaság

A kistermelés több változata jött létre a "szocialista mezőgazdasági nagyüzem fejlődésével" párhuzamosan. Hosszú időn keresztül a legfontosabbnak tartott formaként a háztáji gazdaság szerepelt, míg a 70-es évek óta egyre inkább jellemző a mezőgazdasági kistermelés formagazdagsága. A kistermelés formáit különbözőképp tárták fel a szakirodalmak attól függően, hogy mit emeltek ki rendező elvként.

Tekintsük át röviden -- a teljesség igénye nélkül -- az akkoriban elfoga-

dott csoportosításokat.

Területnagyság szerint:

- 0,6 ha-nál nagyobb területet magában foglaló egyéni gazdaság;
- maximum 0,6 ha-ig terjedő háztáji földterületek;
- 0,6 ha-nál kisebb gazdaságokon belül megkülönböztették
 - a 0,15--0,6 ha közötti területnagysággal bíró **kisegítő gazdaságokat**, amelyek vagy saját tulajdonú vagy mezőgazdasági termelés céljára rövidebb-hosszabb időre használatba adott termelőegységek egyaránt lehetnek, pl. haszonbérlet, szakcsoport stb. formában;
 - 0,6 ha-nál kisebb házi és hétvégi telkek.

E területnagyság szerinti csoportosításnak az eszközigeny, vagy családi munkaszervezés avagy önellátás illetve árutermelés arányának megítélése szempontjából lehetett jelentősége, de az ilyen jellegű felmérések esetén sem szerepelhetett csupán a területnagyság egyetlen rendező elvként.

Ezenkívül ez a területnagyság szerinti csoportosítás nem fogta át a kistermelés egészét, mivel ez utóbbi kategória magában foglalta a növénytermesztéssel összefüggő tevékenységeken túl a területet "nem igénylő", illetve csak minimális területigényű állattenyésztéssel (alapvetően kisállattenyésztéssel) kapcsolatos kistermelői tevékenységi formákat is. Ezek nagy része azért nem igényelt földterületet, mert a tartáshoz szükséges takarmányt nem feltétlenül maga a kistermelő hozta létre.

Újabb csoportosítását jelentette a kistermelők szerveződésének alapvetően adózás -- szempontjából történő megközelítése. Ez esetben a "lazább szerveződési formáktól" a "kvázi kötött" szerveződési formákig számos variáns létezett:

- Baráti körök, amelyek szinte társadalmi mozgalomként működtek, de kapcsolatukat gazdasági tényezők motiválták, pl. dísznövénytermesztők, "vegyszermentes" vagy környezetbarát "biotermelők" stb.

- Egyesületek, melyek közös pénzügyi alappal, központi szervezettel rendelkeztek. Ide tartoztak például a vadász- és horgásztársaságok.

- Mezőgazdasági szakcsoport, amely az előzőeknél lényegesen szorosabb kapcsolatot teremtett a tagok között nemcsak szervezeti, hanem jövedelemszerzési és gazdálkodási értelemben is. Tulajdonképpen e kategóriába tartoztak a mezőgazdasági termelőszoövetkezetek által alapított ipari-szolgáltató szakcsoportok is.

- A nemzetgazdaság egyéb szféráiban a 80-as évek elejétől jellemző más társasvállalkozási formák keretében jogilag nem volt kizárt a mezőgazdasági tevékenység, de elterjedésüket gátolta, hogy az e formákban a mezőgazdasági tevékenységből adódó árbevétel kiesett a mezőgazdasági kistermelést érintő adókedvezmény köréből. Az önálló vállalkozók által alapított, és nem a nagy szervezeti gesztorhoz kötött kistermelői szervezések -- például a kistermelők szövetkezetének létrejöttét az állami támogatások megszerzhetőségének esélyegyenlőtlensége korlátozta, amely egyértelműen a nagyszervezetek "belső vállalkozásait" preferálta.

Ez a csoportosítás természetesen kihagyja a háztáji gazdaságokat, s mindazon formákat, amelyek elsősorban az egyén és a nagyszervezetek szoros összefonódásán alapultak.

Arról, hogy kik lehetnek a konkrét kistermelő szervezet tagjai, a részvételi lehetőség esélyeit érzékeltető csoportosítás alapján kapunk képet:

- A termelők tagsági viszonyán alapuló kistermelési formák:
 - háztáji gazdaságok;
 - szakszövetkezeti tagi gazdaságok.
- Munkások és alkalmazottak kiegészítő gazdaságai:
 - munkaviszonyon alapuló és mezőgazdasági nagyüzemekhez kapcsolt vagy nem kapcsolt gazdaságok (pl. állami gazdasági ültetvényföld, vagy "pedagógus föld");
 - munkáltatótól és munkaviszonytól független kiegészítő gazdaságok csoportja (pl. haszonbérlet, szakcsoport).
- Egyéni parasztgazdaság.
- A társadalom legkülönbözőbb tagjaihoz kapcsolódó kedvtelésből folyó kistermelés.

"A szakirodalom és a napi sajtó a kistermelést, a kisüzemi termelést, a kisárutermelést, a háztáji gazdaságot, kiegészítő gazdaságot, magántermelést stb. szinte szinonim fogalomként használja. Az olvasó és a közvéleményformálók ideológiája és ízlése szerint aztán különböző képzetek társulnak hozzájuk."² Ebből is látszik, hogy nehéz eligazodni a kistermelés formáit, tartalmát illetően.

A legújabb kutatások a mezőgazdasági kistermelés tartalmát igyekeznek feltárni annak érdekében, hogy kimutathassák a fejlett országokban általánosnak tekinthető, és a magyar agrárszféra jövőbeni szerveződési kereteit jelentő családi gazdaságoktól való eltéréseit. "A szűkebben vett mezőgazdasági kistermelésnél ... ismérvként inkább a családi jövedelem kiegészítése érdekében a töredék munkaidő hasznosítása, a szabadidő hasznos eltöltése, a saját fogyasztási választék bővítése tűnik kiemelésre érdemesnek. ... A családi gazdaságokban a tevékenység határozott célja már az árutermelés (a saját fogyasztás kielégítése másodlagossá válik), párhuzamos célként a család munkaerejének mind teljesebb lekötése is megjelenik. ... Így tehát családi gazdaságon a mezőgazdasági termelők azon - saját tulajdonú illetve bérelt területre alapozott -- üzemeit értjük, amelyek adott országra és adott időszakra érvényes területnagyságot, termelési volument elérve, alapvetően a család munkaerejére alapozottan, annak mind teljesebb kihasználását célozva, vállalkozási keretek között, árutermelést folytatnak, s érdekeltségük az egy fő családtagra jutó, realizált jövedelem maximalizálásában fejeződik ki."³

E markáns elhatárolás kiválóan alkalmazható a jövőben a tudományos kutatások alapjaként. Mi is teljesen egyetértünk a főként saját célra történő termelést illetve alapvetően árutermelést végző, vállalkozó jellegű tevékenységek megkülönböztetésével. Tekintettel arra, hogy eddig ilyen "tisztá formák" nem voltak jellemzőek, ezért a kistermelés kategóriáit alkalmazzuk, annak tudatában is, hogy a saját célra történő termelés és árutermelés keveredik az általunk jelzett formákban. Mivel célunk az integrációs "vonalak" bemutatása,

ahol integrátorként nagy szervezetek jelentek meg, ezért az eddig ismertetett kistermelési formák között szerepeltetjük az integrációs lánchban azokat, amelyek alapvetően tartósan, szorosan kötődtek a nagyszervezetekhez.

A kistermelés jellegzetes formáinak közvetlen és közvetett integrációs kapcsolatai

"Az integráció sokdimenziós folyamat, amely a gazdasági tevékenységek valamennyi szintjére kiterjed. A vállalati szférában zajló, integrációs folyamatokra a mikrointegráció terminológiája vált elfogadottá. A makrointegráció tekintetében a nemzeti, ... a nemzetközi regionális és a globális világgazdasági integrációt különböztetik meg."⁴ A mezőgazdasági **kistermeléssel** összefüggésben a **mikrointegrációs** kapcsolatok vizsgálatára kell a figyelmünket irányítani. E kapcsolatok létrejötte természetesen önmagában még nem jelentheti az integráció meglétének tényét, ezért azt is meg kell tudnunk, hogy **milyen folyamatok befolyásolják az integráció tartalmát.**

Az integrációs elméletek többsége az integrálódás alapvető feltételének tekinti a **munkamegosztás fejlődését**, amelynek "elég jelentős fokú intenzitása" egy határon túl már **új minőséget jelent.** A mezőgazdaság integrálódási folyamatában is felfedezhetők a "hagyományos munkamegosztási fokozatokon" túllépő minőségi szintek.

A polgári elméletek **liberális irányzatai** más megközelítést tartanak fontosnak az integrálódási folyamat megvalósulása szempontjából. Alapvető fontosságot tulajdonítanak a korlátlan szabad verseny érvényesülésének. Szerintük az "... integrált terület tehát nem más, mint a szabad versenyen alapuló piacgazdaság, amelyet a piaci erők automatikusan alakítanak ki".⁵ A nemzetközi integráció szélesedésében valóban jelentős szerepet játszottak a piaci mechanizmusok, akár a vállalatok közötti integrációra, akár a makrointegrációra gondolunk.

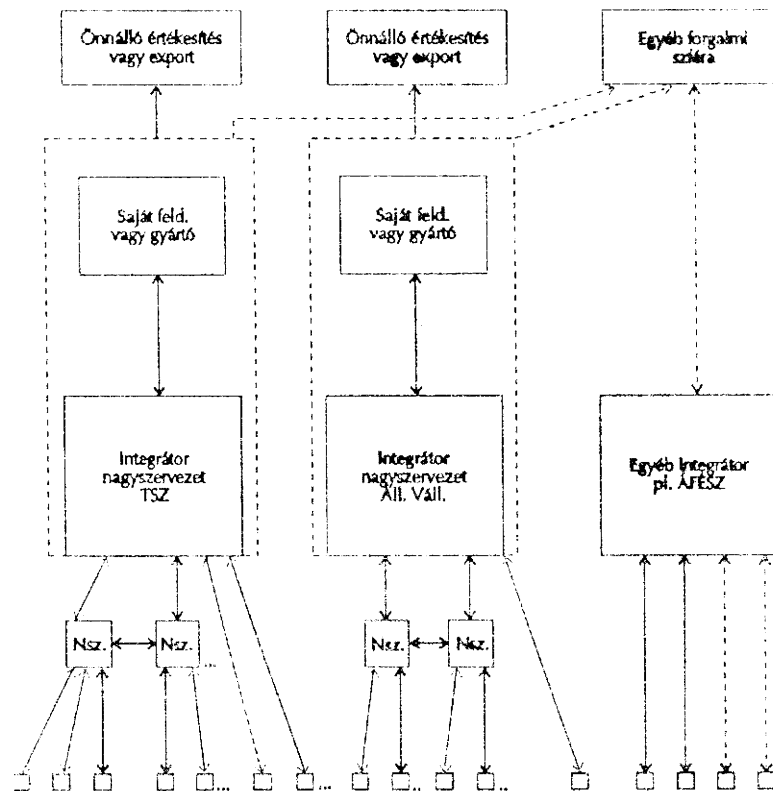
Anélkül, hogy bármiféle következtetést jó előre megfogalmaznánk a mezőgazdasági kistermeléssel összefüggő integrációs elemzésünk alapján, nyomatékosan hangsúlyozzuk a következőket: az integrálódási folyamat nem mindig optimális kibontakozásának, lelassulásának, "tévutainak" vagy éppen hiányának okai a piaci viszonyok fejletlen voltára vezethetők vissza. A piaci koordináció integrációt generáló hatásmechanizmusai a jövőben sem jelennek meg automatikusan, de bármiféle "ún." piacosodás irányába történő "elmozdulás" pozitív hatással lesz az egész integrálódási folyamatra. Egyet kell értenünk azokkal a közgazdasági álláspontokkal, amelyek "a piaci automatizmust nem tartják elegendőnek a gazdasági integráció megvalósulása szempontjából".⁶ Szükség van ezen túl "az optimális működés mesterséges akadá-

lyainak eltávolítására" is. A gazdasági struktúra átalakításában a jogi és intézményi feltételek kiépítésében -- s ezen keresztül az integráció elősegítésében -- az államra jelentős feladatok hárulnak.

A mezőgazdasági kistermeléssel összefüggő integrálódási folyamat tartalmi elemzésénél mi is törekszünk az említett elméleti megfontolások figyelembevételére.

Az agrárszférában résztvevő szereplők lehetséges kapcsolatainak bemutatását szemlélteti a következő ábra:

Kisszervezetek közvetlen és közvetett integrációs kapcsolatai*



* Az ábrában nem szerepel a termelési rendszerekhez tartozó állami gazdaságok és termelőszövetkezetek olyan integrációs kapcsolatrendszere, amelyre a rendszerközpont teremt lehetőséget. Mi természetesen ezeket is fontosnak tartjuk, de vizsgálatunk során ilyen jellegű integrációs kapcsolatokkal nem foglalkoztunk.

E sematikus ábrázolás szerint nagyszervezetnek minősülnek a mezőgazdasági termelőszövetkezetek, állami gazdaságok, az élelmiszergazdaságban működő vagy tevékenységével ahhoz szorosan kötődő állami vállalatok, s a forgalom szférájában a kistermeléssel közvetlenül kapcsolatban álló szervezetek, pl. ÁFÉSZ-ek, vagy állatforgalmi-húsipari vállalatok stb.

A bemutatott ábra alulról fölfelé "építkezik", így az első közvetlen integrátor nagyszervezetként egy mezőgazdasági termelőszövetkezetet veszünk figyelembe. Az integrációba közvetlenül bekapcsolódó jellegzetes kistervezetek (háztáji gazdaságok, szakcsoportok, haszonbérletek stb.) tevékenységi területe jelen esetben nem lényeges, tehát növénytermesztésre illetve állattenyésztésre vagy együttesen mindkettőre vonatkozathatók. Az ábrázolásunkban még attól is eltekintettünk, hogy az adott kistermelői szervezet a nagyszervezet gazdálkodásához közvetlenül kapcsolódó vagy attól eltérő "profilú" tevékenységet folytat-e, ugyanis nem a "profil" a lényeges, hanem a gazdálkodói kapcsolatok szorossága. Az "ún. erős" kapcsolatokra utalnak a folyamatos, a lazább -- olykor csak esetleges -- kapcsolatokat jelzik a szaggatott vonalak.

Az ábrán szereplő alapvető integrációs kapcsolatok a következők:

A kistermelői szervezetek közvetlenül kapcsolódtak a nagyszervezetekhez. Ezek a kapcsolatok kölcsönösök, de egyértelműen a nagyszervezet által determináltak voltak. Kényszerpályáknak tekinthetők ugyanis -véleményünk szerint -- az olyan kapcsolatok, amelyek a feltételrendszer által diktált előnyök kihasználásán alapultak. Ezen "természetellenes" érdekeltségi láncolatok (nem valós integrációs kötődések) végső soron a tulajdonviszonyok (a vagyonerdekeltség) hiányosságaira vezethetők vissza.

Az integrációs kapcsolatok "erősségét" -- a kistermelői szervezetek tartós, célirányos kötődését -- a nagyszervezet fokozhatta azáltal, hogy más nagyszervezetektől való hierarchikus függőségi helyzetét "oldotta", például a kistermeléssel is kapcsolatos termelői bázisának szélesítésével, az erre alapozott saját feldolgozó kapacitásai kiépítésével, illetve önálló értékesítési csatornák megteremtésével. Egyéb vonatkozásban viszont éppen hogy növelte a függőségét a nagyszervezet, ha más nagyszervezetekkel létesített tartós integrációs kapcsolatot, aminek következtében közvetlen most is az előbbi hatást érhetette el, azaz a kistermelőkkel fenntartott kapcsolatok szorosságát növelhette.

Az integrációs kapcsolatok erőssége a kistermelői szervezetek oldaláról is fokozható volt a termelési eszközök specializációja, a szakértelem hasznosulása, a saját tőkebevonás növelése és a biztonságos jövedelemszerzésben való érdekeltség révén is. Természetesen a kistermelői szervezetek nagyszervezethez való kötődésének erőssége sohasem lehetett azonos súlyú, ahogy azt korábban is hangsúlyoztuk.

Létezhetnek ugyanis **spontán piaci kapcsolatok**, mint laza kötődések, amelyekhez képest a **szerződéssel** is alátámasztott formák már nagyobb biztonságot jelentettek. További fokozatnak voltak tekinthetők az erőteljesebb összefonódást eredményező **kooperációs kapcsolatok**. Az integrációs kötődések erőssége azonban a felsorolt együttműködési formák gyakoriságán, időtartamán, gazdálkodási színvonalának milyenségén múlik, hiszen ezek együttes érvényesülése képes a gazdálkodásban is minőséget eredményezni.*

Az ábrán feltüntetett laza, vagy esetleges kapcsolatok nem feltétlenül vagy egyáltalán nem jelentenek integrációt. (Nehéz minősíteni ugyanis az olyan kapcsolatot, amelyben például egy termelészövetkezet a háztájiban előállított sertésállomány értékesítési láncolatának csupán egy pontján lépett be, mint közvetítő -- eszközei révén, tagjainak bizonyos szolgáltatásokat nyújtva, illetve a nagyüzemi felár megszerzése érdekében stb. --, de a termelési és értékesítési vertikum kiépítését egy más integrátor nagyszervezet -- pl. egy húsipari vállalat -- végezte.)

A **kisszervezeteknek** nagyokhoz való **közvetlen kötődése** az integrációnak csak elemi része. A tevékenységek szélesedésével párhuzamosan az integrációs láncolatok bővültek, **közvetett kapcsolatok** is kialakultak. Ilyennek volt tekinthető, ha meghatározott funkciók ellátására szakosodott valamely -- általában kutató-fejlesztő bázissal is rendelkező -- nagyszervezet, s az adott tevékenységi területen az integrációs folyamat "vezéregénységévé" vált. A tevékenységben érdekelt résztvevők így lehettek nagyszervezetek, s a hozzá közvetlenül kötődő kisszervezetek. A kapcsolódó nagyszervezet szerepe kettős; a saját kistermelői szervezetei vonatkozásában maga is integrátor volt, így azok általában rajta keresztül közvetetten épültek az integrációs folyamatba.

Ábránkban nem törekedhettünk az integrációs kapcsolatok sokféleségének bemutatására, csupán a jellegzetes, s főleg vertikális kötődések illusztrálá-

* Az együttműködési folyamatok új minőségbe való átalakulásának érzékeltetéséhez analógiaként egy közismert -- nemzetközi integrációból vett -- példa kívánkozik ide. Arról van szó, ahogy az EK keretein belül az Európai Monetáris Unió (EMU) létrejön. Kezdetben lehetővé vált az EKG-hoz tartozó tagállamok között -- a korábban konvertibilissé vált -- valuták szabad áramlása (Közös Piac). A 70-es években megvalósult a valuták közös lebegtetése (Valutakígyó) fokozatosan megteremtődtek a közös elszámolási eszköz az ECU felhasználási vonalai. Az 1993-tól kialakítandó "Egységes Európai Piac" lehetőséget teremt a valutaunió több lépcsős bevezetésére. A pénzügyi és gazdaságpolitikák közelítése után a második fejlődési szakaszban lehetővé válik az egységes pénzügyi koordináció (Európai Monetáris Intézet -- EMI), ... egy átmeneti időszak után "megformálódik" az ECU mint kosárvaluta, s végül a fogyasztói árindexek, kamatlábak, árfolyamok, s a költségvetési egyensúlyi követelmények összhangba kerülésével jöhet létre a tagországok együttműködésének egy olyan dimenziója, amely nemcsak lehetővé teszi, hanem szinte kikényszeríti az új minőség, vagyis az egységes valuta bevezetését.

sát vállalhattuk föl. Nem szemléltettük az esetlegesen előforduló horizontális kapcsolatokat sem. Úgy véljük azonban, hogy a felvázolt kapcsolatok jelentős része integrációs jellegűnek tekinthető.

Az agrárszférában tehát, annak ellenére indult el egy integrálódási folyamat, hogy a mezőgazdaság és a nemzetgazdaság más ágazatai között nem alakultak ki megfelelően a munkamegosztáson alapuló együttműködési formák, a gazdaságban még nem jöttek létre az integrálódást "természetszerűen" segítő piaci feltételek és az állami irányítás sem a fejlődési folyamatokat gátló "mesterséges akadályok" lebontását tartotta elsődleges feladatának.

A "törékeny" integráció

Az előzőekben érzékeltettük, hogy a magyar mezőgazdaságban létrejött az integrációs kapcsolatok egyfajta, sajátos rendszere. A továbbiakban arra szeretnénk rámutatni, hogy az eddig kiépült rendszernek számos sebezhető pontja volt. Hiányosságok mutatkoztak felépítményében, ugyanakkor az integrálódást generáló érdekeltségi motívumok is ellentmondásosan jelentek meg.

A magyar gazdaságban kialakultak olyan feltételek, amelyek az integrálódás folyamatát megfelelően motiválták. Indokolhatják ugyanis az integrálódást olyan szükségszerű tényezők, mint például adott nagyhozamú -- általában homogén -- termékek létrehozásához szükséges terület-, illetve üzem nagyság; kutatóbázisok fenntartásához szükséges jövedelemkoncentráció; infrastrukturális és információs háttér stb. Ilyen megfontolásból kapcsolódtak össze **termelési rendszerekké** az érdekelt **nagyszervezetek**. Ezek a vonalakon az integrációs kapcsolatok természetesek és szükségesek a jövőben is, hiszen az évtizedek során kiépült kapacitások felszámolása makrogazdasági szempontból sem lenne ésszerű. Nem kétséges, hogy e rendszer alapvető hiányossága a zártságában keresendő, minek következtében a kistermelői szervezetek bekapcsolódása csak nagyszervezeteken keresztül és áttételesen valósulhatott meg, vagy méretük és szórtságuk miatt még úgy sem.

A rendszerváltás tulajdonosi viszonyokban bekövetkező változásai valószínűsítik a jelenlegi nagyszervezeti formák átalakulását. Az ily módon létrejött gazdálkodási formák integrálódási törekvései -- a korábban említett tevékenységi területeken -- véleményünk szerint a jövőben is indokoltnak tűnnek. Természetesen e mögött a kistermelői szervezetek egészen új érdekeltségi kötődései húzódnak majd meg.

Az integrálódás másik dimenziója a **nagyszervezetek és kiszervezetek közötti kapcsolatrendszer**. Mint ahogy azt korábban bemutattuk, e kapcsolatokhoz fűződő érdekeltség mind a nagy-, mind a kiszervezetek oldaláról feltehető volt.

Egyetértünk a szakirodalmakban található azon megállapításokkal, amelyek a nagyszervezetek oldaláról vett vállalatgazdasági előnyökre vonatkoznak. Ezen megállapításokat saját tapasztalataink alapján mi is alátámasztjuk.⁷ Szinte minden gazdálkodó szervezetnél felmerült a saját dolgozók jövedelmének növelésével, a dolgozók szervezethez kötésével, a keresetszabályozás ellentmondásainak feloldásával kapcsolatos szándék. A gazdálkodó egységek többsége csak a kistermelői tevékenysége szélesítésével szerezhette az államtól kedvezményeket, előnyös elbírálást (például állami támogatást egy szakcsoport formájában létesítendő beruházáshoz, vagy az értékesítés során elérhető felárat stb.).

Ugyanakkor a kistermelői tevékenység elterjedését gátolhatták, visszafoghatták szemléletbeni, s egyéb okok: a vezetők nem megfelelő hozzáállása; a kisvállalkozások háttérének kiépítéséhez szükséges tőkehiány; az urbanizációs környezetből adódó foglalkoztatási lehetőségek, amelyek miatt nem feltétlenül volt kívánatos a dolgozók megtartásával kapcsolatos körütekintés stb.

Fontosnak tekinthetők a **nagyszervezet és a kisservezetek szempontjából vett munkamegosztási, továbbá munka- és üzemszervezési előnyök is**. A kézimunkaigényes tevékenységek ötvözése a nagyüzemi technológiával, technikával; a szezonális tevékenységekhez kötődő munkaerő-többlet biztosítása -- közös érdek. Tapasztalataink szerint azonban ezek a közös előnyök akkor érvényesülhettek igazán, ha a kisservezet nagyhoz való kötődése nem alkalomszerű, esetleges stb., hanem a nagyszervezet által kialakított vertikum szerves része volt.

A kisservezetek "nagyokhoz" való kötődéseinek motivációi közismertek: töredékmunkaidő hasznosítása, saját eszközök, épületek, szakértelem kihasználása és ezek révén kiegészítő jövedelemnövelési lehetőségek érvényesítése. Tulajdonszerzési korlátok miatt nem jöhettek létre önálló gazdasági egységek, éppen ezért kényszerültek a nagyszervezetek "oldalán" ill. azok "árnyékában" az integrálódásra. A nagygazdaságok tevékenységi körének szélesedésével kétségtelenül új motívumnak volt tekinthető a kistermelésben résztvevők tőkéjének bevonása a 80-as évektől kezdődően. Ez már a rövidtávú szemlélet oldását a tartósabb kötődések elterjedését segítette elő.

Az integrációs láncolatban kiépült a nagyszervezetek egymással, valamint a nagyszervezetek kisservezetekkel való kapcsolatrendszere, de teljesen hiányzott -- vagy alig mutatkozott -- a **kisservezetek egymáshoz való horizontális kötődése**. (Vertikálisan egymástól szinte elszigetelten csak a nagyszervezetekhez kapcsolódtak.) Ha létre is jöttek horizontális kötélekek (kertszövetkezetek, egyesületek, szakcsoportok) valamilyen konkrét tevékenységre szerveződve, ezek nem az ún. civil társadalom természetes képződményei, hanem a nagyszervezetek által determináltak voltak. A kisservezetek jö-

vöbéli integrálódásának útja -- megítélésünk szerint -- ennek éppen a fordítottja kell hogy legyen.

A mezőgazdasági szervezetek korábban kiépült integrációs rendszerében hiányoznak a tulajdonosi kötődések, a valós érdekeltségen alapuló vállalkozási formák. Verseny helyett monopolhelyzetek, kínálati piac helyett hiányjelenségek, illetve a szabályozás bizonytalanságából és az elégtelen keresletből adódó relatív túltermelés jellemző. Mindezeket a technikai, technológiai hátrányok, a jogi és intézményi akadályok, alapvető infrastrukturális feltételek hiánya tetézi. Úgy véljük, ezek a fogyatékoságok nem az integráció természetéből fakadnak, hanem magát a folyamatot gátló tényezők.

Az újraszerveződés lehetősége és kényszere

Az 1992 januárjában hatályba lépő átalakulási törvény szabályozott kereteket teremt a mezőgazdasági privatizációnak is. Elméletileg ez nagy előrelépés a valós tulajdonosi és érdekviszonyok létrejötte irányába. Az már más kérdés, hogy gazdasági szempontból ésszerű-e a tulajdonnak a törvény adta lehetőségek határain belül szétaprózódnia még akár a volt tulajdonosok örökösei között is. A tulajdonrészt (üzletrészt) ugyanis a tulajdonos többféleképpen hasznosíthatja: vagy apportként viszi be valamely társaságba illetve hagyományos formában, de önként szövetkeznek; a nevesített vagyont bérbeadja, vagy egyénileg hasznosítja. Az agrárszférában aktívan már nem, vagy még sohasem tevékenykedő törvény adta jogosultságukkal élő "újdonsült" tulajdonosok természetesen a bérbeadást választják elsősorban, és ennek révén kívánnak majd rendszeres jövedelemhez jutni. Az eddig sem preferált feltételek között tevékenykedők, hozzáértők, esetleg a vagyongyarapításhoz hozzájárulók, az újraélesztett sajátos "egyenlőség elve" alapján, tevékenységük végzéséhez szükséges feltételek jóval kisebb hányadához jutnak ahhoz képest, ami gazdaságilag indokolt illetve racionális lenne. Egyéni hasznosítás, a családi gazdaság kiépítése legtöbbször esetében tőkekorlátokba ütközik. Ezért az önkéntes szövetkezés, illetve valamely társas vállalkozás alapítása esetükben a várható szerveződési forma.

A vagyon felosztása nemcsak a tulajdonra jogosultak kiszélesített köre miatt problematikus, hanem technikai-műszaki okok miatt is. A nagyüzemre méretezett eszközállomány, a mezőgazdasági gépek, berendezések, kiépített állattenyésztő-telepek, s az ezeket kiszolgáló infrastruktúra nem darabolható, illetve szétválasztása gazdaságilag értelmetlen. Nem szólva arról, hogy ezen műszaki bázis helyettesítésére pótlólagos belső erőforrásokkal sem rendelkezünk, s a külső források -- ha lesznek -- nem az agrárszférát rohamozzák meg elsősorban. Ezt a szétaprózott, tulajdoni rendszer és a nagyszervezetekre mére-

tezett műszaki-technikai bázis közötti ellentmondást csak újszerű kapcsolati formák létrehozásával lehet oldani. Alapvetően nevesített magántulajdonon alapuló, így belsőleg átalakuló **szövetkezesek**, illetve **nagyüzemek újjászerveződése** látszik célszerűnek ott, ahol a kiépült, korszerűnek tekinthető műszaki-technikai-infrastrukturális bázis, vagy a tevékenység jellege indokolja.

A privatizáció "hevületében" is szükséges szem előtt tartani a gazdaságos üzemméreteket, az ésszerű szervezeti kapcsolódási formákat. Az átalakítás a gazdasági rendszerváltás esetében sem a korábbival teljesen ellenkező irányba való átfordítást jelent! S főként nem mindig és minden körülmények között azonos módszert. A korábbi szövetkezetek "feloszthatatlan" vagyonának hasznosítására **vagyonkezelő központok** is szerveződhetnek, amelyhez szervesen kapcsolódhatnak, annak szolgáltatásait igénybe vehetik meghatározott tevékenységi körök végzésére szakosodott **önálló társaságok**.

Már a bevezetőben is utaltunk arra, hogy a tulajdoni szerkezet, a műszaki-technikai bázis és a termelési kultúra úgy alkotnak rendszert, hogy egymás működését meghatározzák.. A rendszer két elemének egymáshoz kapcsolódását már igazoltuk, a harmadik elemének kapcsolódása nem igényel különösebb magyarázatot, mégis erről feledkeznek el leginkább a kizárólag kis családi gazdaságok, vagy közismert szóhasználattal: a farmgazdaságok hívei. Nem rendelkeznek megfelelő szakképzettséggel, termelési kultúrával azok, akik újra tulajdonosi mivoltukban, legtöbbször a 20--30 évvel ezelőtti emléképeikre alapozva, vagy újdonsült örökösökként csak illúzióikra hagyatkozva kívánnak önálló családi gazdálkodást elindítani. Nem birtokolják azt a felhalmozódott tudást, szakértelmet, amelyet a különböző képzési formákban és a gyakorlatban sajátítottak el a mezőgazdaságban termelők. A korábban is agrárszférában tevékenykedők önálló gazdasági szereplőként való fellépését pedig sok esetben -- a tőkeszegénység mellett -- a vállalkozói készség és a piaci ismeretek hiánya gátolja. Az alapvető mezőgazdasági termelői-vállalkozási ismeretek hiánya is indokolja legtöbb esetben a szövetkezés, a társas formák, egymással szoros kapcsolatot kiépítő szerveződések létrejöttét.

Összegzésként megállapítható, hogy **az újjászervezett agrárszektor is csak integrált rendszerként képzelhető el**. Indíttatásukat, szerveződésüket, erősségüket illetően is mások, sokrétűek lesznek a kapcsolódási vonalak:

1. Nélkülözhetetlenné válik a biztos piac reményében a több lábbon álló, ugyanakkor meghatározott tevékenységi struktúrával bíró családi gazdaságok rendszeres (szerződéses) vagy egymásra épülő kapcsolata.

2. A tulajdonosok szövetkezése és a belsőleg is átalakuló nagyüzemek eleve újszerű, integrációs kapcsolatok létrehozását eredményezik. Ebben a tagok érdekeinek érvényesítése kerül előtérbe, s a tulajdonosi jellegnek megfelelően kisebb-nagyobb tőkecsoportosulások jöhetnek létre a szervezeten belül.

Ugyanakkor e nagyobb szervezetek a minőségi kibocsátás érdekében kívülállókkal -- amelyek "nagyok" és "kicsik" egyaránt lehetnek --, rendszeres kapcsolattartásra törekszenek.

3. A korszerű termelés speciális szaktudás felhasználásán alapul. Egy modern gazdaságban ezek az információk elsősorban a piacról, s az erre specializálódott szaktanácsadói szervezeteken keresztül szerezhetők meg. A "testreszabott" ajánlások a partnerekkel való rendszeres kapcsolattartást igénylik.

4. Nagykapacitású, modern és csak időszakosan használt eszközök igénybevétele feltételezi más gazdálkodókkal, vagy a szóban forgó eszközök hasznosítására vállalkozó szervezetekkel való előzetes egyeztetésen alapuló kapcsolattartást. (Téves hiedelem, hogy a nyugati mezőgazdasági termelők minden géppel rendelkeznek. Nem a kisméretű szerveződésekhez igazodó kisgépekkel való ellátáson van a hangsúly -- mint ahogy nálunk kívánalomként elhangzik --, hanem a modern nagykapacitású berendezések igénybe vételének, vagy egymás közti cseréjének lehetőségén.)

5. A magyar agrárszféra integrálódásának új vonalát jelentheti az EK-hoz való társulás ténye. A jó minőség elérésének, a hosszútávú, kapcsolatok kialakulásának, a piacszerzés, -megtartás "technikájának" elsajátítására lehetőség nyílt, aminek érdekében elengedhetetlen az agrárgazdaság valamennyi szereplőjének együttműködése.

Jegyzetek

1. Marillai Vilmos: Alkalmazkodó alázattal. Gazdálkodás, 1991/11. 47.
2. Tóth A. Ernő: Kistermelés a szocialista mezőgazdaságban. Budapest, 1986. Kézirat. 32.
3. Fehér Alajos--Bálint Dénes: A családi gazdálkodás kialakulása Észak-Magyarországon. Gazdálkodás, 1991/7-8. 54--55.
4. Blahó András--Palánkai Tibor--Rostoványi Zsolt: Integrációs rendszerek a világgazdaságban. KJK., Budapest, 1989. 12.
5. Uo. 21.
6. Uo. 22.
7. Lásd részletesebben: Hollóné Kacsó Erzsébet--Demeter András: Nagyszervezetekhez kapcsolódó kistermelői integrációk jellegzetességei. Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, XX. Eger, 1991. 53--68.

Felhasznált irodalom

1. A mezőgazdasági kistermelés gépesítése, a fejlesztés irányai. MTA Agrártudományi Osztálya -- MÉM Agrár-Műszaki Bizottság, Budapest, 1984. Tanulmány.
2. Blahó András--Palánkai Tibor--Rostoványi Zsolt: Integrációs rendszerek a világ gazdaságban. KJK., Budapest, 1989.
3. Csepregi István: Gondolatok a magántulajdonon alapuló gazdaság gépesítéséről. Gazdálkodás, 1991/2.
4. Csete László: A magyarországi fő- és mellékfoglalkozású magángazdálkodók vizsgálata (1990). Gazdálkodás, 1991/2.
5. EKG: újabb EMU-terv. Álmodik a jólét. HVG, 1991. november 16. 21--22.
6. Fehér Alajos--Bálint Dénes: A családi gazdálkodás kialakulása Észak-Magyarországon. Gazdálkodás, 1991/7--8.
7. Fekete Ferenc: Korszerű agrártermelési rendszereink teljesítményei és a partnergazdaságok jövedelmezősége. Közgazdasági Szemle, 1987. október.
8. Félix Péter: Pótkárpótlás (Törvények a szövetkezetekről). HVG, 1992. január 12.
9. Guth László: A mezőgazdasági kistermelés és az azt végző háztartások gazdálkodásának vizsgálata. Szakdolgozat. MKKE Politikai Gazdaságtan Tanszék, 1987.
10. Halász Péter--Szíjjártó András dr.: A termelőszövetkezeti vezetők véleménye a háztáji és a közös gazdaságok kapcsolatáról. Gazdálkodás, 1988/3--4.
11. Halmai Péter: Társulások a piaci mezőgazdaságban. KJK., Budapest, 1987.
12. Karalyos Zsolt: Néhány gondolat a mezőgazdasági szövetkezetek átalakulásáról. Gazdálkodás, 1991/11.
13. Marillai Vilmos: Alkalmazkodó alázattal. Gazdálkodás, 1991/7--8.
14. Sebestyén Katalin: Az európai családi gazdaságok jövőjéről. Gazdálkodás, 1991/I.
15. Tóth A. Ernő: Kistermelés a szocialista mezőgazdaságban. Budapest, 1986. Kézirat.
16. Tóth Erzsébet dr.: Érdekeltségi megoldások a mezőgazdasági vállalatban. Gazdálkodás, 1988/6.